

MESSZE VAN EURÓPA . . .

KALAPIS ZOLTÁN

Arra buzdít a Híd szerkesztősége, hogy „létünk és ittlétünk” kérdései felett töprengjek, s tartsak vizsgálatot a vajdasági magyarság „lelki és létbeli” állapota felett.

Kedves szerkesztőm, nem lehetne valami könnyebbet kérdezni? Szív-vidámítóbbat, kedvderítőbbet?

Alaptermészetem a derűlátás, de ha ilyesmi kerül szóba, sötéten befelhősül felettem az ég, ködös lesz előttem az út, nyomott lesz a hangulatom. Ilyenkor mindenféle eszembe jut, leghamarább Dudás Kálmán sora: „Vágd le a szárnyait s mondd a madárnak – égbe, örömben röptesse dalát!” Meg Juhász Erzsébet mondata is: „Siralmas hiábavalóság az én egész írószágom e kisebbségi lét elanyanyelvtelenedésének feltartathatatlan zajlásában.”

Jobb volna nem gondolni erre, ha ez lehetséges lenne . . .

Több mint nyolcvan év tapasztalata arra int, hogy ne tápláljak túlzott reményeket a fordulatokban, a várható javulásban. Ez nem vált be akkor sem, amikor látszólag jól állt a szénánk, nemhogy most, amikor újra hozzá kellene fogni a gereblyezéshez, a boglyarakáshoz.

Néhány évtizeddel ezelőtt, amikor már túl voltunk a megtorlásokon, a konfiskálásokon, megálltunk félúton a kolhozosításban, a merev sztálini rendszer bevezetésében, úgy tűnt: jobb napok virradnak ránk. Így is történt, hiszen anyagiakban gazdagodtunk, némi emberi szabadságjogokhoz is közelebb kerültünk, a formális egyenjogúság féltve őrzött „kincs” volt, a szigorúan ellenőrzött intézményeink eredményeket mu-

tattak fel, miközben a területi iskolákkal, a művelődési egyesületek egyesítésével, vezetésük „elmagyartalanításával” és sok minden mással nemzeti létünk mély sebeket kapott, a beolvadás gátlástalanul megindult, illetve folytatódott.

Ekkor fogalmazta meg (nem írásban, csak előszóban) Veress Iván újságíró a szomorú tényállást: a kisebbség a szocializmusban is kisebbség, s csapat-papot hagyva kivándorolt az országból.

A két háború között, a királyi Jugoszláviában senki sem hangoztatta, hogy a kisebbségek egyenrangú polgárok, legföljebb a Népszövetségben, ha egy kicsit megszorongatták a királyság ottani képviselőjét. Egyébként tiszta a sor: a magyarság jutalma és büntetése az elnyomás.

Az utóbbi tíz-tizenöt esztendő viharaiból a magyarság megtépázva és megfogyatkozva került ki. Az itteni szerbség sorsa sem volt rózsás, de a kisebbségieké mindig egy-két fokkal rosszabb.

Lehet-e remélni, hogy a változások után jobb napok virradnak ránk? Azt hiszem igen, bár nehéz lesz kivárni, meg aztán az oda vezető út is eléggé cikcakkosnak mutatkozik: hol előre, hol hátra, hol jobbra, hol balra.

Egy emésztő gondolattól azonban nem tudok szabadulni, ez mélyen bennem van. Van egy olyan sejtésem, hogy a kisebbség a demokráciában kisebbség marad.

Sérülékeny, szárnyaszegett, nyelvhasználatában megingott minoritárius.

*

A szerbség sorsa, közérzetének, lelkiállapotának alakulása legalább annyira aggaszt, mint a fajtámé. Együtt élek velük, mert így rendelték a nagyok, Szerbia (és Jugoszlávia) állampolgára vagyok, szabadon fogalmazva, az angolok példájára, azt is mondhatnám, hogy „őfelsége kisebbsége vagyok”, de még inkább: púp a hátukon.

Mostanság őket is utolérte valamiféle Trianon, a megpróbáltatások sora zúdult a nyakukba.

Korábban mindenkor a győztesek oldalán álltak, újabb s újabb teritóriumokkal gyarapodtak, nemzetségük csaknem minden szállásterülete egy fedél alá került, s a bővüléssel növekedett önbizalmuk – urambocsá! –, talán még önteltségük is.

Az utóbbi években rájuk jár a rúd: összeomlott a gyenge alapokra húzott közös ház, a versailles-i építmény, ami megmaradt belőle, az is recseg-ropog, roskadófélben van. Négy veszített háború van mögöttük, a menekültek százezreinek nyomora növeli az egyébként is koldusszegénnyé lett ország mizériáját. Azok, akiknek szent meggyőződésük, hogy az egész világ rájuk tör (az önvizsgálat nehezen, akadozva indul), újabb területveszteséggel ijesztgetik egymást, ujjal mutatva Sandžak és a Vajdaság felé. A bosnyákok nevében nem beszélhetek, de a magyarról tudom, hogy jámbor népség, béke- és csapástűrő, lojális a végtelenségig.

A szerb értelmiségiek nemzeti tragédiáról beszélnek, katasztrófát, agóniát emlegetnek, létbizonytalanság, tanácstalanság, távlattalanság emészti őket.

Nem örülök neki, hogy ilyen kutyaszorítóba kerültek, még akkor sem, ha úgy látom, hogy jórészt önhibájuk következményeit viselik. Nem jó, ha a közös haza (ezt is olykor elvitatják tőlünk) nagyobbik gazdája pánikba esik, a lét és nemlét kérdése gyötri. Már azért sem lelem kedvemet benne (pedig azt mondják, hogy a káröröm a legszebb öröm), mert nemcsak állami kötelekekkel vagyok hozzájuk kötve, hanem baráti és emberi szálakkal is. Segíteni nem sokat segíthetek rajtuk, a kivezető utat nekik kell megtalálniuk. Ez azonban, úgy látom, nagyon, de nagyon nehezen megy, olykor csak üggyel-bajjal, fogcsikorgatva. Pedig az igazi önvizsgálat kora még csak ezután jön!

Pokolian nehéz ügy. Népem is csak nyolcvan év után képes úgy-ahogy kikecmeregni a trianoni kábultságból. Ők talán gyorsabban szabadulnak meg a „bűnös nemzet” címkétől.

*

A jugoszláviai magyarság, a Balkán többi népeivel együtt, nagy kárvallottja a mögöttünk maradt tíz-tizenöt esztendőnek, a közelgő (feltehetően elhalasztásra ítélt) népszámlálás állítja majd ki a veszteséglistát, a károsodás egyik mértékét, mivelhogy az erózió teljesebb felmérésére még sokáig várunk kell.

Pillanatnyilag népességünk, a Milošević elleni győztes megmozdulás részeként, sorsának jobbrafordulásában reménykedik. Alighanem j'' mondom: türelmesen várja, mikor is kerül sor sérelmeinek orvoslására.

A várakozók sora azonban túl hosszú, hiszen annyi baj van ebben az országban, és annyi az előbbre való, a még sürgősebb kérdés.

Türelem, mondják nekünk, olykor még kérelően is, s mi türelmesek vagyunk, megértjük a nehézségeket, a prioritásokat. Talán majd a Vajdasággal együtt kerülünk részben napirendre, ami persze egymagában is kemény dió, a változások egyik fokmérője. S remélhetőleg később is, a sajátos ügyeinkkel, csak győzzük kivárni . . .

Ebben a képzeletbeli sorállásban jóval előttünk vannak az albánok, akik időközben a „soron kívüli” státust is kivívták maguknak. Velük mindig is nehezebben lehetett szót érteni, mint a magyarokkal, talán azért, mert többen vannak. Igaz, még most is, eléggé elterjedt nyelvhasználatban, siptároknek nevezik őket (ennek olyan mellékíze van, mintha én most tótokat, oláhokat vagy rácokat kezdenék emlegetni), azaz lekicsinylően, lekezelően bánnak velük, de ők erre nem sokat adnak: hajtják a magukét.

Évtizedekig nem vették őket komolyan, egy kézlegyintéssel intézték el közös ügyeiket: ezekkel a primitív arnautákkal nem lehet tárgyalni, ők csak az erőszak és fegyver nyelvét ismerik.

Tévedtek, elszámították magukat.

Végül is ezek a fránya szkippetárok – akik egyébként szintén értenek a fegyverforgatáshoz, s az erőszakot sem vetik meg (vérbosszú) – túljártak eszükön: csendben elszaporodtak, telepeikkel megszállták a szentnek mondott territóriumot, óriási többséget alkotva. Ez a terjeszkedés tovább tart, manapság a szomszédos Macedóniát és Szerbia déli részeit csipegetik . . .

Egyik nép sem közömbös a történelmi területek „elűzése” láttán, ezt mi csak tudjuk. Így vannak a szerbek is: amikor gyarapodtak, természetesen jussként tüntették fel a kapott vagy meghódított területeket, most pedig, amikor más is jogot formál az örökségre, erősen húzzák a vészharangot, olykor kétségbeesetten is.

Kosovo esetében azonban, úgy tűnik, a veszett balta nyelébe kapaszkodnak. Mirko Tepavac a tényállást ilyen szigorú, beton tömörségű szavakkal fogalmazta meg: „Az epilógus adva van: Kosovo szerbek nélkül, Szerbia Kosovo nélkül.”

Az egykori külügyminiszter szavai mellett még észbe véstem Radomir Konstantinovićnak, az egyik vezető szerb esszéíró obszervációját is: megfigyelte, hogy az ellenzéki tüntetéseken gyakori jelszó volt a „le a vörös bandával”, de egyszer sem hangzott el, s nem is írták rá egyik táblára sem, hogy „le a nacionalista bandával”.

Ebből mintha az a következtetés adódna, hogy le a kommunizmussal, de annak produktuma, a nacionalizmus, az maradhat.

Pedig a túlfűtött nacionalizmus, a korlátlan egyéni és nemzeti hatalmon alapuló állameszme csaknem minden baj kútforrása volt: belőle fakadt a féktelen gyűlölet a más nemzetiségű szomszéd, a másképpen gondolkodó testvér, meg általában az európai eszmék iránt is. Végső fokon ez szülte a kettős mércéket (amit szabad nekem, nem szabad neked, ami nekem jár, az neked nem).

Ezek a jelenségek, részeire bontva, most várják a magyarázatot, az elemzést, de az ítéletet is.

Egy kicsit (?) szkeptikus vagyok, mert ezt azoknak is végig kell csinálniuk, akik a táblákra elfelejtették (szándékosan, megalkuvásból?) ráírni, hogy „le a nacionalista bandával”.

Én ezt már nem érem meg, ez egy új generáció dolga lesz.

*

A kettős mérce alkalmazóinak filozófiája mélyen belenyúl a századokba, az ihletet a római időkből merítik: amit szabad Jupiternek, nem szabad az ökörnek . . .

Manapság is, igen sokszor, másfajta rőffel mérik egymást az emberek, a nemzetek.

A gyakorlatban ez így fest: ha én szorgalmazom példának okáért népem egyik töredékének a különleges státust, a különleges kapcsolatok megteremtését, ha autonómiát követelek nekik, az rendben van, ha ugyanezt más nemzetiségűek kezdeményezik, az már más lapra tartozik: a különválás igényének megfogalmazását látják benne, az elszakadás eszméjének csíráját vélik felfedezni.

Ha véreim államot hoznak létre a szomszédos állam szívében, akkor ezzel egy ősi jog ölt testet, ha ugyanez történik saját területünkön, akkor az már ellenséges lépés, tömény szecesszió.

Folytathatnám a végtelenségig a példák felsorolását (ha csapataink az ellenfél városait bombázzák, az védekezés, ennek a fordítottja ag-

resszió, a civil létesítmények rombolása; az én nacionalizmusom az szent, igazi nemzeti érzelmeket és törekvéseket fejez ki, a másé pedig sovíniszta kilengés, faji megkülönböztetés stb.), de száz szónak egy a vége: az önzés, az öntömjénezés nem ismer határt, a legképtelenebb állításokra hajlik, mint ahogy a „mellékelt valóság” is mutatja. Még védett hágai jelöltjeink is vannak . . .

Egy darabig lehet játszani azt a társasjátékot, hogy „én vagyok a legszebb, csak nekem van igazam”, de nem túl sokáig.

Időközben kiderült, hogy valamelyest csak változik ez a világ: a Jupiter hatalmáról beigazolódott, hogy véges, az ökrökről pedig kitudódott, hogy nem is ökrök már . . .

*

Írtam néhány sort Kiss Pálról, az elfelejtett 48-as honvédtábornokról a folyamatosan megjelenő Újvidéki enciklopédia (Novosadska enciklopedija) 11. füzetében. A szabadságharc idején a péterváradai vár parancsnoka volt, s 1849. június 12-én ő rendelte el Újvidék bombázását, miután Jelačić császári tábornok, a hadviselés szabályainak megsértésével, a civil létesítmények (lakóházak, templomok stb.) mellett helyezte el ágyúit, s onnan lövette az erősséget.

A szerb történetírás uralkodó szellemével összhangban, ez a magyarázó mondat kimaradt a szövegből (a szerző megkérdése nélkül és szignójának meghagyása mellett), benne maradt viszont a bombázás következményeinek ecsetelése, sőt, a szócikket kiegészítő mellékletben rosszallóan állapították meg, hogy Kiss az utolsók között (szeptember 7-én) adta fel a várat, szabad elvonulást kapott, s így „nem felelt Újvidék megsemmisítéséért”.

Nem mondja ki, de a szövegekörnyezetből mintha az következne, hogy Kiss tábornokot „háborús bűnökért” bíróság elé kellett volna állítani. Esetleg Aradra küldeni, ahol a bosszú, a megtorlás volt az úr.

Nem ismerem a részleteket, ezeket csak egy bírósági tárgyalás tárhatta volna fel. Azt viszont tudom, hogy az elkövetkező másfél században egyre több jogi szabállyal óvták a polgári lakosságot a háború borzalmaitól (egy 1868-ban hozott, minden európai állam képviselője által aláírt nyilatkozat kimondta: „Nyílt városokat szükség nélkül lődözni nem szabad”), de ettől függetlenül egyre többet és egyre jobban szenvedett. A második világháború, ugye, már kifejezetten „totális háború”

volt. Mindent átfogó és mindenre kiterjedő: Londont rakétafegyverekkel lőtték, a német és orosz városokat földig rombolták, s az első atombombákat sem katonai célpontok ellen vetették be, hanem két japán városra dobták.

A balkáni háborúk is bőven szolgáltatták a példákat. Nemrégén a zágrábi lapok szóvá tették, hogy az új szerb kormány egyik alelnöke az a Momčilo Perišić, akit az egyik horvát bíróság távollétében húsz évre elítélt Zadar bombázásáért. Perišić szerint ő csak a katonai létesítmények lövetését rendelte el, mégpedig katonáinak védelmében. A belgrádi lapok egy szóval sem firtatták felelősségét, ő ugyanis „a mi tábornokunk”, aki Jugoszlávia területi épségének megőrzéséért vitézkedett.

Ez azonban csak az egyik eset. Mit csináljunk a többivel: Szarajevó ostromával tüzérségi és aknatűzzel, az ódon és szépséges Dubrovnik lövetésével, Vukovár lerombolásával? Ki kezdte, ki volt, aki visszacsapott? Meddig lehet erről hallgatni?

Az új hatalom sem erőltette meg magát, bár – mentségére legyen mondván –, Dél-Szerbiában már elállt az „önbíráskodástól”, azaz a háborútól, s a tárgyalóasztal mellé ült, emberi és kisebbségi jogokat ígért a korábban elnyomott albánoknak. A háborús bűnök „termelését” elegánsan átengedte az ellenfélnek . . .

Az Újvidéki enciklopédia szerkesztőinek viszont nagy mázlija van, hiszen nem újvidéki ügyekről, eseménysorokról van szó, a szereplők sem újvidéki lakosok, így aztán nem kerülhetnek egy helyi adattár anyagába.

Ők egyébként is tiszták, ahol lehetett, ott már elverték a port egy háborús bűnösön . . .

*

A kettős mérce alkalmazása, láthattuk, sok fonákságot, nevetséges tételt, logikátlanságot, vagy éppen torzképet szül. Így vagyunk az egyoldalú szemlélettel is, a nemzeti érdekek egysíkú kezelésével.

Ha valaki az éremnek csak az egyik oldalát látja, az könnyen tévedésbe eshet, szavai nyomán téves következtetések vonhatók le. „A jelenségek, a cselekedetek, az események legalább bipolárisak, azaz kétsarkúak, kétpólusúak” – verte a fejembe egyik tanárom. „Ha az emberek ezt elfogadják, gondolkodásmódjuk részévé válik, akkor kevesebb lesz a

félreértés a politikában, az emberek egymás közti kapcsolatában” – fűzte még hozzá.

Ehhez az arany szabályhoz, úgy tűnik, nem tartotta magát Žarko Korać, az új szerb kormány alelnöke, egyetemi tanár. Kijelentette, hogy az egyébként módfelett súlyos menekültkérdést letelepítéssel kellene megoldani: az elnéptelenedett falvakban sok az elhagyott ház . . .

A nyilatkozat nem valahol délen hangzott el, hanem a Vajdaság szívében, ami azon nyomban kiváltotta több magyar párt és szervezet tiltakozását. Az etnikai arányok újabb megbontásának kísérletét vélték felfedezni szavaiban, a nagyszerb törekvések feltámasztását (kit a kígyó megcsíp, a gyíktól is fél: a magyarság részaránya az ország vagy a tartomány lakosságában folyamatosan és szinte megállíthatatlanul csökken 1920 óta).

Nem hiszem, hogy ilyesmit Korać nyakába lehetne varrni, ő mindig is a legeurópaibb, a legtoleránsabb politikusaink közé tartozott. Mindenkinél jobban tudja, hogy az etnikai viszonyok megváltoztatása főben járó bűn. Kijelentését botlásnak, félreecsúszásnak könyveltem el.

A kérdés más formában aggasztott: ha a legjobbak így „elszólják” magukat, mit várhatunk a többiektől . . .

*

„Mindennapi nacionalizmusunk” nemcsak kínos, másokat sértő alakban mutatkozik, olykor nevetséges arcát is mutatja.

Reggeli bevásárlásaim során gyakran találkozom egy fehér szakállú öregúrral – állítólag nyugalmazott tanárember –, kezében szatyrot hintál, fején sajkacsát hord, azaz szerb katonai sapkaviseletben, a šumadijai parasztok hagyományos fejfedőjében parádézik. Peckesen lépked, járásának minden mozdulatával mintha ezt sugallná: nézzetek rám, én egy valódi, törőlmetszett szerb férfi vagyok!

Nagy eset – gondolom magamban minden alkalomkor.

Valami hasonlóan vegyes érzelmeket keltett bennem, amikor a képernyőn, a parlamenti jelentésekben, az észak-bácskai önkormányzatok üléseiről szóló tudósításokban Bocskai-ruhás alakok tűntek fel. Belőlük is mintha sugárzott volna a feltűnési vágy: jól nézzetek meg, én egy igazi, törzsökös magyar ember vagyok!

Tudomásul vettem az egyiknek is, meg a másiknak is az üzenetét. Utóvégre mindenki úgy fejezi ki érzelmeit, ahogy jónak látja, azzal hívja

fel magára a figyelmet, amit a leghatásosabbnak vél. Van, aki ezt sajkacsával teszi (eredetmagyarázatával nem találkoztam), van, aki Bocskai-ruhával (a historizáló magyar férfidivat utolsó karakteres típusának mondják, amelyet Bocskai István erdélyi fejedelemről neveztek el, Nemes Mihály illusztrátor és festőművész tervezte, s az 1920-as években terjedt el, a Trianon utáni idők legelején).

Ízlésben, viseletben sem vagyunk egyformák, de némelyik szélsőséges megjelenési formájukban mégis közös nevezőre kerülnek, a nemzetieskedés karikatúrájaként jelentkeznek.

Eddig fel sem figyeltem, hogy a lépcsőházunkban cipekedő szerbiai tejszín-sajt-árus szintén sajkacsát visel, mint ahogy az sem keltett idegenkedést bennem, hogy a tévébemondók március 15-én Bocskai-ruhában jelentek meg. Úgy tűnik, hogy a természetes helyzet, az ünnepi alkalom nem vált ki ellenérzést.

Csak a sajkacsás tanáremberrel és a Bocskai-ruhás politikussal van némi gondom. Nem sok persze, úgy vagyok velük, mint egy elsőoldalas Léphaft-karikatúrával: derülök rajta, majd lapozok egyet . . .

*

Mindig riadtan kapom fel a fejemet, ha nyelvünk romlásának újabb s újabb jelét látom, vagy ha avatatlan kezek jogot formálnak a „külső szabályozásra”: nyelvleckét adnak nekünk anyanyelvünkéből.

Már jó ideje nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy népem önmagát kisebbiti és alázza meg azzal, hogy nem törődik jobban az édes tisztaságával. Hagyja kopni, fonnyadni, olykor még veszni is. Nem sáfárcodik vele gondosan, pedig hát nyelvünk az önérzetnek és az önbecsülésnek is az egyik tartópillére, ezek nélkül pedig nehéz élni és megmaradni.

No, de ezt most hagyjuk, eddig is már sok szó esett róla, s a jövőben is „örökös” téma marad.

Ezúttal a külső hatásokról – hogy ne mondjam: durva beavatkozásokról – ejtenék egy-két mondatot. Nem a sértő falfirkákra gondolok most elsősorban, de még a közéletben nem is olyan ritkán jelentkező magyarellenes nyilatkozatokra, hanem a törvényhozókra és a törvénymagyarázókra, nyelvünk „külső szabályozóira”.

Legutóbb az alkotmánybíróság úgy találta, hogy a más nyelvű vagy a történelmi helységnevek alkalmazása alkotmányellenes, s e helyett a

szerb nyelvű helységnevek fonetikus átírását tartotta helyesnek. (Nem Szabadka, hanem Szubotica, nem Újvidék, hanem Noviszád, nem Zenta, hanem Szentá.)

Az 1991-ben hozott és már akkor kétes értékűnek mondott törvény, A hivatalos nyelv és írás használatáról szóló jogszabály alkalmazása kapcsán hozta meg ezt a döntést. Ez a törvény lehetővé teszi ugyan a földrajzi nevek írását a kisebbségek nyelvén, de tiltja is. Az alkotmánybíróság az utóbbi mellett voksolt, megfricskázva és kompromittálva az új demokratikus hatalmat, bár ez szó nélkül hagyta az állásfoglalást, mint ahogy a belgrádi lapok is mélyen hallgattak róla. Valamilyen változást csak akkor várhatunk, ha megszűnik az a gyakorlat, amely az alkotmánybíróságot a kiszolgált politikusok menhelyévé tette. Ha tudós jogászok kerülnek a taláros testületbe, akkor talán sikerül a nemzeti állam, a hivatalos nyelv büvköréből kilépni.

Ezeket a térségeket vagy másfél százada a nemzeti állam kísértete járja be.

A XIX. század hetvenes éveiben Magyarország feladta az Eötvös-Deák-féle türelmes nemzetiségi politikát, s „ráállt” az „egységes magyar nemzeti állam” megteremtésének vágányára. A „magyar állameszme” gondolata Bánffy Dezső miniszterelnöksége idején (1895–1899) tombolt leginkább („az iskolai és közéleti magyarosítás soha oktanabb megszállottsággal nem folyt, mint Bánffy idején”, állapították meg a történészek), de előtte is, utána is voltak úttörők és folytatók. Gromon Dezső főispán 1876-ban magyar többségű városvezetést hozott létre a szerb többségű Zomborban, hadjáratot indított azok ellen, akik szerb nyelvű cégfeliratokkal látták el üzleteiket. Az 1898-ban hozott IV. törvénycikk a község- és egyéb helynevekről első sorában elrendeli: „minden községnek csak egy hivatalos neve lehet”, s ezzel a tiszta nemzetiségi vidékeken is megszüntette a helységnevek kétnevűségét. „Nem tűrjük a nem magyar szót – írta dr. Baloghy Ernő, Bács-Bodrog főispánja –, tanuljon mindenki magyarul” (*A magyar kultúra és a nemzetiségiék*, 1908). Jászi Oszkár ugyan „olcsó sovíniszta pamfletnek” minősítette könyvét, de szava elmerült a többségi vélemény tengerében.

Mondjam-e, hogy mindez Trianonba torkollt?

1918 után kezdődött minden előlről, csakhogy most ellenkező előjellel (optálás, kitoloncolás, nyelvvizsga, névelemzés, a kivándorlás ösztönzése, a helynevek egynyelvűsítése stb.), majd folytatódott más népek

kiskorúsításával, s végül elérkeztünk az alkotmánybíróság döntéséig, amelyet kései visszacsapásként is átélhetek.

Mondjam-e, hogy mindez hová vezetett?

Egyre jobban berzenkedek: meddig még? Nem volt elég? Nincs elég példa az út járhatatlanságáról? Meddig kísért még a nemzetállam logikája?

Az európai közösség, az egyesült Európa mutatja nekünk is a kivezető utat, talán ez segít. De hol vagyunk még ettől . . .

2001 áprilisa